

APPENDIX

OVERWEGINGEN EN PLANNEN

ATELIER VELDWERK
Rudy J. Luijters / Onno Dirker
Januari 2005

INHOUD

INLEIDING	7
1 CHASSÉBUURT	13
2 HET 4/5 MEI MONUMENT	15
3 GEDENKPLAAT WITTE DE WITHSTRAAT	17
4 AYA SOFIA	19
5 DE WITTE RUIJTER	23
6 BINNENTUINEN	27
7 SPELEN	29
8 CULTUUR STADSWACHT	31
9 DOCUMENTATIE CENTRUM TURKSE, MAROKKAANSE EN ARABISCHE CULTUUR	33
10 ANDERE REFERENTIES	35
COLOFON	40

INLEIDING

ALGEMEEN

Volume 1 is samengesteld uit droge, statistische, historische en in een enkel geval journalistieke gegevens die gerelateerd kunnen worden aan de Chassébuurt. Volume 2 toont de buurt in gerubriceerde foto's, zonder tekst, zonder commentaar. In het 3e volume zijn subjectief essayistische teksten opgenomen, literaire verslagen, door Veldwerk opgetekend in het afgelopen jaar (2004). Volume 4 is een 'synopsis' in bewegende beelden.

Deze appendix kan gezien worden als de vertaling van al die eerdere observaties naar praktische overwegingen en de mogelijke grondslag voor een kunstbeleid voor de Chassébuurt. Vanuit algemene kaders worden steeds min of meer praktische aanbevelingen gedaan. Dit alles als een poging om een concreet antwoord te geven op de vraag wat de (beeldende) kunst kan betekenen voor de openbare ruimte in een stadsdeel waarbij op alle niveau's – (stedebouw)kundig, demografisch en sociaal – in snel tempo ontwikkelingen plaatsvinden.

De ontwikkeling van kunst in de openbare ruimte geeft (heel summier en in vogelvlucht) een ontwikkeling te zien van instrument van machthebbers (standbeelden), langs middel tot opvoeding of educatie (idee van de stad als museum, democratisch en sociaal) tot, de afgelopen decennia, een kunst die het resultaat is van ideeën over de intrinsieke waarde die aan onze omgeving wordt toegekend en waarin kunstwerken heel nadrukkelijk in relatie staan tot die omgeving. En die noodzakelijke relatie uit zich in maat, vorm of in thematiek en inhoud. Bij veel van de ontstane kunstwerken is uitgegaan van een relatief algemeen, en in onze ogen vaak té algemeen publiek. Gezien de grote demografische verschuivingen in de Nederlandse samenleving, en met name in de grote steden, lijkt het ons noodzakelijk het bewustzijn hierover aan te scherpen en tot conclusies te komen ook voor wat betreft de rol van de kunsten. In dat licht moeten onderstaande conclusies gelezen worden.

CHASSÉBUURT

Bezien vanuit het formele perspectief van de kunsten is de Chassébuurt vooral opmerkelijk vanwege haar architectuur. De nadrukkelijke invloed van een groot aantal in Amsterdamse Schoolstijl gebouwde bouwblokken geeft de buurt een heel eigen karakter. Veldwerk neemt deze vaststelling tot belangrijk uitgangspunt van haar overwegingen. De zorgvuldigheid, de aandacht voor typisch architectonische details zoals de variëteit van het metselwerk, het geïntegreerde beeldhouwwerk tot en met de smeedijzeren hekwerken, relingen en typografische juweeltjes als de huisnummers uit de ontaanstijd van de buurt, kunnen richting geven aan eigentijdse toepassingen van beeldende kunst in de meest brede zin van het woord. Sociaal gezien is het bijzonder dat het overgrote deel van de architectuur gebouwd is als woning voor een bepaalde sociale middenklasse en dat in zijn algemeenheid vastgesteld kan worden dat de architectuur nog steeds, gedeeltelijk opnieuw, als zodanig in gebruik is voor eenzelfde middenklasse. Daartegenover staat dat in de loop der tijd de vrij homogene bevolkingssamenstelling zowel wat klasse als afkomst betreft nu met de talloze etniciteiten, en in het verlengde daarvan een groot aantal verschillende religies, volstrekt heterogeen is. Deze aspecten zijn voor onze argumenten net zo zeer van belang.

De belangrijkste functie van een wijk als de Chassébuurt (en feitelijk geldt dat voor het geheel van stadsdeel de Baarsjes) is het wonen. Uiteraard is in het onmiddellijke verlengde van het wonen een beperkte mate van bedrijfsmatigheid te vinden: winkels, garages en dienstverlenende bedrijfjes naast vestigingen van gemeentelijke instellingen en de woningbouwvereniging. In de Chassébuurt ontbreken grote bedrijven en kantoorpanden. Er is geen industrie, er zijn in dit stadsdeel bovendien geen hogescholen, of faculteiten van een universiteit gevestigd, zodat er geen studenten van buiten komen.

Dat laatste, het ontbreken van grote kantoren en studenten, bepaalt doorgaans sterk het karakter van de horeca en uitgaansgelegenheden. De wat grotere café's en goedkope restaurantjes voor de studerende, de meer gedifferentieerde horeca (van cafetaria tot chique lunchroom of brasserie voor werknemers in de dienstverlenende sector). Door het ontbreken van juist die factoren is de ontwikkeling van de horeca-faciliteiten afhankelijk van andere variabelen, zoals een substantieel aandeel woningen in de vrije sector, en tevens voldoende (goedkope) ruimtes voor de culturele sector. Alleen dit laatste is van toepassing op de Chassébuurt. Aan de middenstand is doorgaans ook goed af te lezen wat de grootste gemene deler is wat betreft bevolkingssamenstelling.

De winkels in de buurt bedienen de directe omgeving, die cultureel zeer divers is maar in inkomen en behoefte feitelijk heel homogeen. We treffen dan ook eenvoudige supermarktjes en buurtwinkels aan. De bakker en slager, kapsalons, wasserette, etc. In de toeristische gidsen voor Amsterdam, of het nu om een architectuurroute gaat of over bijzondere winkels, komt de Chassébuurt niet voor. Op een enkele uitzondering na (een hoedenatelier bijvoorbeeld), zijn er geen speciaalzaken.

Deze karakteristieken zijn niet zonder meer te manipuleren. Het zou interessant zijn een analyse te maken van de voorwaarden waaraan een buurt moet voldoen om een ontwikkeling door te maken in de richting van grotere diversiteit, cultureel, economisch en demografisch. Er is het bekende voorbeeld van de Lower East Side in New York, ingezet met de trek van kunstenaars naar de goedkope marges van de stad. De Jordaan in Amsterdam is een enigszins vergelijkbaar voorbeeld. De Pijp maakt de laatste jaren deze ontwikkeling door. Voor zover dit voor de Chassé gewenst is, zal verder onderzocht moeten worden wat de heel specifieke voorwaarden zijn, en de gevolgen van dergelijke ontwikkelingen, ook op langere termijn.

Vooralsnog, voor de toekomst op korte en middellange termijn, volgen hieronder korte analyses van verschillende onderwerpen en locaties, en in veel gevallen ook concrete aanbevelingen. Veldwerk vertrekt daarbij vanuit de eerder gedane vaststellingen in woord en beeld met betrekking tot de Chassébuurt, een wijk van beperkte omvang, waarin wonen de belangrijkste functie vervult en waar de architectuur, moeder van alle kunsten, formeel bepalend is, met name waar het de zorgvuldigheid en de zorgzaamheid van de Amsterdamse school betreft. Maar waar de sociaal-culturele aspecten evenzeer richting geven aan onze voorstellen en aanbevelingen.

HET 4/5 MEI MONUMENT

SITUATIE

Het monumentje op de hoek van de Van Speijkstraat en de Baarsjesweg bevindt zich in een lamentele staat. Het oorspronkelijk houten kruis is ooit vervangen door een stalen exemplaar. Dit is pragmatisch achter de stenen sokkel geplaatst waarop het houten kruis bevestigd was. De uitgehouwen tekst “Aan Hen die Vielen” was tot voor kort nauwelijks leesbaar en is onlangs provisorisch hersteld.

De ontwikkelingen rond herdenkingsmonumenten in de afgelopen jaren zijn mede oorzaak voor de nadrukkelijke mei-herdenking, waaraan wordt deelgenomen door alle gemeenschappen in de Baarsjes.

Reden om de aandacht ook op dit monument te richten.

OVERWEGING

De nieuwbouw van de moskee zal herinrichting van de openbare ruimte rond het monumentje met zich meebrengen. Grondig opknappen van het ensemble biedt ons gezien geen soelaas. Het willekeurige en verwaarloosde karakter van steen en kruis zal slechts benadrukt worden door verbetering van de directe omgeving. Omdat de locatie van het monumentje hoogstwaarschijnlijk niet willekeurig is geweest en mogelijk verband houdt met historische feiten ter plaatse, en er bovendien in de loop der tijd verankering heeft plaatsgevonden, is verplaatsing niet gewenst. Alleen overtuigende (in principe inhoudelijke) overwegingen zouden tot verplaatsing moeten kunnen leiden. In alle geval moet het monument nadrukkelijk opgenomen worden in de herinrichtingsplannen voor het hele terrein.

AANBEVELING

– Veldwerk stelt voor een opdracht uit te schrijven voor het ontwerp en de realisatie van een nieuw monument in samenhang met de herinrichtingsplannen.

‘Aan hen die vielen’, sokkel van het 4/5mei monument, Van Speijkstraat/Baarsjesweg

‘Naci’, bekrassing van het 4/5mei monument

Verfdruppels, onzorgvuldig schilderwerk

‘Hamas’, bekrassing van het 4/5 mei monument

Onderhoud aan het 4/5 mei monument voor de herdenking in 2004. De steen is iets opgelicht, de letters weer leesbaar en zwartgeschilderd, kruis is opnieuw gelakt. In het plantsoentje worden nieuwe planten gezet.

Monument 4/5 mei op 9 juni 2004

GEDENKPLAAT WITTE DE WITHSTRAAT

SITUATIE

De in de gevel geïntegreerde gedenkplaat met bijbehorende stenen plantenbak bevindt zich in redelijke staat. Des te onbegrijpelijker is het dat er in een niet al te ver verleden een “kabelkastje” is geplaatst binnen het architectonische kader.

Het monument ter herdenking aan drie, in 1945 door de Duitse bezetter gefusilleerde mannen, is ooit ‘geadopteerd’ door ‘de Meidoorn’, de Montessorischool in de Chasséstraat (bron: Monumentenzorg Amsterdam). We gaan ervan uit dat een dergelijke adoptie inhoudt dat er zorg gedragen wordt voor het kleine onderhoud, het vrijhouden van het monument van straatvuil, en het onderhoud van de planten en bloemen in de plantenbak, of de verwijdering ervan als deze zijn uitgebloeid. Het afgelopen jaar had het er niet de schijn van dat deze adoptie enige inhoud had. Kort voor de meiviering was de plantenbak gevuld met stemmig plantgoed. Verzorgd. Na de viering is er van onderhoud of verzorging geen sprake geweest. Na de zomer was de situatie weer in dezelfde onverzorgde omstandigheid als het jaar ervoor.

AANBEVELING

- *Opnieuw inhoud geven aan het adoptie-contract, anders verbreken.*
- *Een onderhoudsplan opstellen.*
- *Kabelkastje laten verplaatsen.*
- *In het plaveisel voor de gedenkplaat het kader aangeven d.m.v. profiel of differentiatie in klinkers of tegels.*

Gedenkplaat ter herinnering aan het fusilleren door de Duitsers van drie mannen, aan het eind van de bezetting (mei 1945). Locatie: Witte de Withstraat, gefotografeerd op 4 mei 2004.

idem, gefotografeerd op 11 augustus 2004.

idem, gefotografeerd op 25 november 2004.

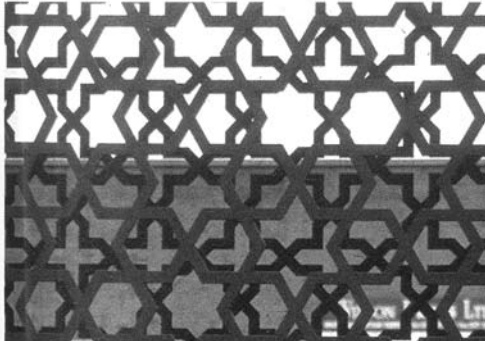
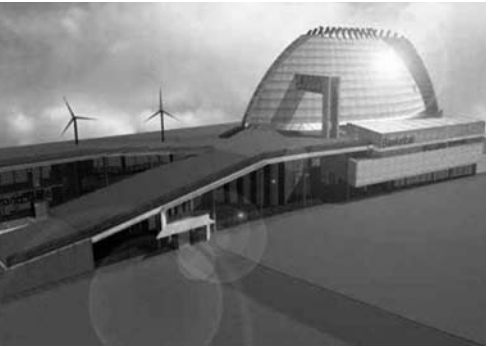
idem, gefotografeerd op 25 november 2004.

Ingang basisschool: de 10e Montessorischool, in de Chasséstraat.

Als deze wijze van aanbrengen van een bord een voorbeeld moet zijn, dan is het duidelijk dat de adoptie van de gedenkplaat in de Witte de Withstraat maar heel gedeeltelijk inhoud kan krijgen.

 Henna Nadeem, stalen hekwerken en railings, Brick Lane, Londen 1997. Nadeem combineert in haar werk nieuwe technieken en traditionele arabische geometrische patronen. Brick Lane is een gebied waar een groot deel van de moslim gemeenschap van Londen woont.	 Ontwerp voor een raam. In Rotterdam-Delfshaven, de Schippersbuurt, wordt de woonwijk Le Medi gerealiseerd; een op mediterrane architectuur geïnspireerde woonomgeving. www.marokkonederland2005.nl/p.php?id=22
 'Berber Açık / Kapper Open.' Voordeur Aya Sofia aan de Postjesweg, voormalige Broederhuis. Januari 2005	 Erick Beltran, 'Alphabet', 2004. De kunstenaar heeft een opmerkelijke fascinatie voor taal. In dit project richt Beltrán zich specifiek op de visuele verschijningsvorm van taalkens. In 2001 was hij in Syrië, waar hij zich op straat geconfronteerd zag met een zee van onbegrijpelijke lettervormen.
 'Poldermoskee' 2004 Memar.Dutch (A. Hammiche en E. Erkoçu). Deze jonge architecten zijn bekend om hun bijdrage in politieke en architectonische debatten die betrekking hebben op de multiculturele samenleving in Nederland. Ze hebben een ontwerp gemaakt voor een 'poldermoskee'.	 Muurschildering in de voormalige hal van de Aya Sofia op het Rivaterrein.

AYA SOFIA

SITUATIE

Bij het totstandkomen van de nieuwe moskee lijkt het vanzelfsprekend dat kunstenaars betrokken worden, zoals dat doorgaans gebeurt bij de bouw van karakteristieke en monumentale bouwwerken. Uiteraard geldt dit slechts voor het openbare gedeelte. Hoewel in de liturgische ruimtes van moskeeën vrijwel altijd bijzondere vormen van decoratie te vinden zijn, is het uiteraard aan het moskeebestuur om invulling te geven aan die heel specifieke verlangens en eisen.

OVERWEGING

Voor wat de buitenruimte betreft komen de eerder geformuleerde aspecten die karakteristiek zijn voor de architectuur in de Chassébuurt prachtig samen met de decoratieve aspecten die eigen zijn aan moskeebouw in het algemeen. Het gebruik van cijfers en letters, smeedwerk en decoratief beeldhouwwerk kan zonder meer een pendant krijgen, in eigentijdse vorm en materialen, in de elementen rond en aan de moskee.

Een en ander is een gelegenheid bij uitstek om tradities voort te zetten, en dan niet letterlijk, maar in mentaliteit en (architectonische) middelen. En bovendien biedt het kansen om culturele uitwisseling heel concreet gestalte te geven.

Er zal in goed overleg naar kunstenaars en ontwerpers moeten worden gezocht wier werk aanleiding geeft tot dergelijke toepassingen. Bezien moet worden of niet nog in dit stadium een koppeling gemaakt kan worden aan de bouw zelf, door de architecten te betrekken bij een gesprek over kunsttoepassingen. In dat geval bestaat de mogelijkheid te denken aan bijvoorbeeld het gebruik van (motieven) in het bakstenen metselwerk en geïntegreerde toepassingen in het algemeen. Teksten of tekens. En voorts geldt dat ook hier eventuele hekwerken, poorten en doorgangen in dezelfde geest gestalte zouden kunnen krijgen (zoals o.m. bij de binnentuinen is voorgesteld).

AANBEVELING

- Documentatie samenstellen van kunstenaars met affiniteit met typografie (letters, tekens, cijfers).
- Benaderen moskeebestuur en informatie/overleg hierover.
- In het verlengde hiervan het betrekken van de architect.
- Op grond van bovenstaande voorstellen doen voor kunsttoepassingen.

EDELSMEDENSCHOOL

SITUATIE

De voormalige Edelsmedenschool is het architectonische juweel van Stadsdeel De Baarsjes. Vanaf de Kinkerstraat majestueuze bewaker van de toegang tot de wijk in het algemeen en de Chassébuurt in het bijzonder. Van alle andere kanten gezien niets minder dan een van de allermooiste voorbeelden van een opzichzelfstaand gebouw in de stijl van de Amsterdamse School. Geïntegreerde beeldhouwwerken, zowel binnen als buiten prachtige smeedijzeren detailleringen, voorbeeldig metsel- en raamwerk. Trots van de buurt.

Van groot belang is het om de waarde die het gebouw heeft voor zijn omgeving volledig te onderkennen en daaruit conclusies te trekken.

Het huidig gebruik als culturele vrijplaats is sympathiek, maar het gebouw komt er niet mee tot zijn recht. Let wel, de culturele vrijplaats is een fantastisch initiatief, het ruimte bieden aan kunstenaars en talloze culturele initiatieven is van groot belang voor de wijk en de stad, maar huisvesting van dergelijke activiteiten moet aan andere criteria voldoen. De ruimtelijk eisen staan op gespannen voet met het behoud van karakter en kwaliteiten van de Edelsmedenschool. In alle opzichten verliest het gebouw het van de soms vrolijke, soms wat al te nadrukkelijke ambities zich niets aan te trekken van het bestaande karakter van het gebouw. Het gaat er niet om de individuele gebruiker aan te spreken op een ‘verantwoord’ gebruik van het gebouw. Er is in dat opzicht een strenge regie nodig. Dit staat echter haaks op de relatieve vrijheid die het gebruik door kunstenaars en culturele werkplaatsen met zich meebrengt (het actuele debat over de brandweereisen rond ‘culturele broedplaatsen’ spreekt in dit opzicht boekdelen). Heel kort gezegd: het voorbeeld dat nu gegeven wordt is niet het juiste voorbeeld; het gebouw bevindt zich uiterlijk in een miserabele staat, de gevel is beklad, de geïntegreerde vitrines op de begane grond worden gebruikt voor opportunistische, amateuristische reclames. De automatische deuren aan de ingang lijken uit het gebouw van de deelraad te komen. Stijlbreuk. Binnen noch buiten is ook maar enige aandacht besteed aan de intrinsieke kwaliteiten van het gebouw.

Het huidig gebruik is echter tijdelijk. Er wordt binnenkort door de huidige eigenaar, Ymere, verbouwd. Er zullen opnieuw verschillende culturele functies in het pand worden ondergebracht. In de plannen valt te lezen: “Het wordt een plaats voor onderwijs, exposities, nieuwe technologieën, gezondheidszorg, kunst en cultuur. Ook komt er een digitaal trapveld, een ‘grand café’ en een uitzendbureau”.

Voormalige Edelsmedenschool, hek aan de zijde Postjesweg

Voormalige Edelsmedenschool, vitrines aan de Postjesweg

Ingang voormalige Edelsmedenschool, spandoeken 'Voorbeeld, multifunctionele vrijplaats'

Voormalige Edelsmedenschool, gezien vanaf de Baarsjesweg bij het Stadsdeelkantoor, okt.2004

Zijde langs de Kostverlorenkade

Plein voor voormalige edelsmedenschool, fietsenrek

OVERWEGING

Ondanks de grootte van het gebouw lijkt het ons verre van ideaal dat onderwijs, gezondheidszorg, horeca en culturele functies gemengd worden. Hoewel de plannen nader zullen moeten worden bestudeerd, lijkt hier sprake van enorme fragmentatie en interfererende functies. Veldwerk pleit dan ook voor het herzien van de plannen waar het de mogelijke gebruikers betreft.

Het exterieur is al uitgebreid aan de orde gekomen. Het terugbrengen en handhaven van de oorspronkelijke kwaliteit is een zorg op zich. Het moet ons van het hart dat wat Veldwerk heeft waargenomen van de aanwezigheid van Ymere in de Chassébuurt, niet bepaald vertrouwen wekt in haar capaciteiten als hoeder van het historisch erfgoed. De voorbeelden in de wijk spreken voor zich.

Tegelijk met de verbouwing van de Edelsmedenschool wordt de omringende openbare ruimte opnieuw ingericht. Een vraag die vanuit de stedenbouwkundige dienst van Stadsdeel De Baarsjes oprees, was of herinrichting van de direct aangrenzende openbare ruimte niet vooraf kon gaan aan de verbouw (o.a. in verband met de tijdsdruk voor Ymere, om enige zaken concreet te hebben voor de werving van bedrijven etc.) We begrijpen deze wens maar in het kader van de door ons voorgestelde integrale aanpak van de Chassébuurt kan de voormalige Edelsmedenschool daar zeker niet los van worden gezien. Integendeel. Een dergelijk bijzonder en karakteristiek object verdient de allergrootste aandacht en moet derhalve in nauwe betrekking tot de omliggende omgeving worden gezien. Herinrichting van de ruimte om de voormalige Edelsmedenschool kan vanuit cultureel standpunt gezien slechts geïntegreerd worden aangepakt.

PLATANEN

De grote plantanen die voor de voormalige Edelsmedenschool staan, zijn waarschijnlijk geplant kort na de bouw. Het zijn enkele van de zeer schaarse monumentale bomen in de Chassébuurt. De overweging om een deel van de platanen te kappen om het zicht op het gebouw vanuit de Kinkerstraat te openen, lijkt een niet noodzakelijke en onherstelbare ingreep.

In de eerste plaats verliezen de platanen in oktober, november al hun blad. Het gebouw is dan gedurende bijna de helft van het jaar geheel zichtbaar. Pas eind mei is al het blad weer aanwezig. De monumentaliteit van de bomen, het relatief open bladerdek van platanen (denk bijvoorbeeld aan de Lomanstraat waar platanen van gevel tot gevel staan en waarbij de straat niet donker aandoet, integendeel prachtig licht blijft), zijn aspecten van grote waarde waaraan niet voorbij kan worden gegaan. De platanen maken inmiddels deel uit van de kwaliteit van het beeld van het geheel.

Wel kan in overleg met specialisten (bijvoorbeeld Pius Floris, boomverzorgers), een snoeiplan worden opgesteld, waarbij het karakter van de bomen benadrukt kan worden en eventueel meer licht en zicht kan ontstaan. Zorgvuldigheid staat ook daarbij weer voorop.

BLOEMENSTAL

De bloemenstal is wat Veldwerk betreft een prachtig voorbeeld van hoe met simpele middelen levendigheid en karakteristieke handel kan worden bevorderd. Hoewel de plaatsing op dit moment wellicht niet erg gelukkig is, moet in de nieuwe plannen rekening worden gehouden met deze stal. Het gaat hierbij vooral om positionering.

FIETSEN

Op het plein voor de Edelsmedenschool valt verder het fietsenrek aan de zijkant nog op vanwege de helderheid ervan. De ruime opstelling van de fietsen is uitzonderlijk en schept in tegenstelling tot veel andere fietsenrekken een krachtig en rustig 'Hollands' beeld. Dit element kan als voorbeeld dienen voor de verdere inrichting van de openbare ruimte in de Chassébuurt als geheel, waarbij het grote gebrek aan fietsenrekken op veel plaatsen voor chaos in het straatbeeld zorgt.

OVERWEGING

- Aanscherpen van groepen gebruikers. Eenduidiger maken, voorkomen van interferentie, helder, min of meer eenduidig gebruik.
- Protocol opstellen voor publiciteit (gebruik van het gebouw als 'uithangbord') Veldwerk pleit voor het vrijhouden van het gebouw van buitenreclame. Er moet gezocht worden naar een doelmatig alternatief (Peperbus? Opdracht vormgever?)
- Onderhouds-/snoeiplan platanen.
- Integrale aanpak voormalige Edelsmedenschool en gebied rond het gebouw.
- Behouden bloemenstal.
- Fietsenrek naast voormalige Edelsmedenschool als uitgangspunt nemen voor fietsrekken in de hele buurt.

DE WITTE RUIJTER

SITUATIE

Impliciet is al aan de orde geweest dat goedkope huisvesting geen garantie is voor het aantrekken van wat we hier met een iets te algemene term de culturele sector zullen noemen.

Er ligt een complex van factoren ten grondslag aan dergelijke bewegingen, die wellicht begint met lage huisvestingskosten, maar zeker ook met een zekere mate van informaliteit of vrijheid, ongebondenheid.

In die zin is de voormalige edelsmedenschool een goed voorbeeld van beleid dat voorbij gaat aan een aantal belangrijke aspecten. Hier is relatief veel geld geïnvesteerd om de brandveiligheid op orde te krijgen voor –tijdelijk– cultureel gebruik. Tegelijkertijd stelt het gebouw uiteraard strenge eisen, die veelal haaks staan op de wensen en verlangens van die culturele sector. In die zin zou het ontmantelde kantoor van bijvoorbeeld de Stadsdeelraad veel geschikter zijn voor een dergelijk gebruik. (Er kan daar veel minder stuk bovendien).

Daarnaast is de infrastructuur belangrijk; zijn er werkplaatsen in de buurt, kleine bedrijfjes, timmerlieden, constructiebedrijfjes, bouwmarkten, computerwinkels, etc. Openbaar vervoer, parkeergelegenheid, de mogelijkheid om in en uit te laden, café's en andere horecavoorzieningen, dat alles bepaalt of de culturele sector er zich zal vestigen of niet. En bovendien wisselen die factoren voortdurend, bewegen mee met de ontwikkelingen in de cultuur zelf. Waren voorheen ateliers met noorderlicht nodig, en begane gronden voor beeldhouwers, veel kunstenaars stellen tegenwoordig minder prijs op daglicht dan aan communicatiekabels. En een vrij in te richten ruimte. Flexibel. Waar gewoond en gewerkt kan worden. In alle gevallen lijkt een zekere mate van 'ongecontroleerdheid' voorwaarde te zijn. Waar het goed gaat volgen kunstenaars andere kunstenaars, en bij nog gunstiger omstandigheden volgen galleries en andere betrokkenen en belanghebbenden. Maar de precieze voorwaarden blijven onvoorspelbaar.

OVERWEGING

In dat licht is het beleid van de Deelraad tot zover van belang geweest. Er zal verder op verschillende niveau's onderzocht moeten worden hoe een gunstig klimaat ontstaat en wat die factoren zijn. Ook proefondervindelijk. Tegelijkertijd zijn er inmiddels al enige conclusies te trekken. Zo is het opvallend dat de groep kunstenaars die in de Chassébuurt actief is, voor zover wij hebben kunnen waarnemen, nauwelijks relaties heeft opgebouwd in de buurt. Het lijkt een op zichzelf staand bolwerk. Bovendien is het een 'wit' bolwerk. Waarmee niet gezegd is dat dit een slechte ontwikkeling is. Het is slechts opvallend. En het doet vragen rijzen over de verwachtingen van de aanwezigheid van een culturele sector.

Wat Veldwerk betreft liggen er verder met name kansen voor ontwikkeling binnen de meer toegepaste kunsten. Winkels, werkplaatsen en studio's op het gebied van mode, (grafisch en industrieel) ontwerpers en nieuwe media. De

Etalage Witte de Withstraat Ymere, let op de belettering!

Turkse winkel in de Witte de Withstraat

Kunstroute 'Kunst/Afval' in het kader van Juni Kunstmaand in De Baarsjes.

Bazaar in de voormalige Edelsmedenschool Multifunctionele Vrijplaats

INKIJK' Expositieruimte van SKOR, Ruysdaelkade. Tijdelijke inrichtingen door kunstenaars (heeft inmiddels 26 keer plaatsgevonden). Het gebouwtje functioneert als vitrine voor verschillende projecten. Op deze foto: Jeanne van Heeswijk en Rolf Engelen, 2001, titel: 'Druk, druk, drug'.

Presentatie collectie Marokkaanse moderne mode Nouredine Amir (1968)

kunstenaar die een min of meer ‘traditioneel’ atelier nodig heeft zoekt over het algemeen meer ruimte voor minder geld, en stelt dan ook nauwelijks eisen aan die ruimte qua comfort. Integendeel, hoe minder comfort, hoe goedkoper, hoe meer mogelijkheden de zaak naar eigen hand te zetten. Hetgeen vaak gebeurt. En relatief onderkomen gebouwen krijgen in die zin een basale opknapbeurt. Daarmee kan die rauwe garde een buurt omhoog trekken.(Bij de voormalige edelsmedenschool vond juist een omgekeerd proces plaats, daar raakte het gebouw verder aangetast.)

Voor de bedoelde sector van ontwerpers liggen de eisen aan huisvesting wat hoger en is er financieel vaak iets meer ruimte. Ook de infrastructuur, computerwinkels, kantoorbenodigheden en andere voorzieningen die meestal verbonden zijn aan een centrum, zijn relatief dichtbij te vinden. Met het oog op (geluids-)overlast is de buurt waarin overwegend gewoond wordt een voor de hand liggende locatie voor deze ‘stille en schone’ groep gebruikers. Ook binnen het atelierbeleid geldt dat er nadrukkelijk oog moet zijn voor differentiatie, zodat een ‘efficiënt’ gebruik van ruimtes voor de culturele sector bevorderd wordt.

Gezien het door ons al verschillende malen benadrukte belang van verbindingen, lijkt het ook zinnig om deze soms actief te bevorderen. Dit zou bijvoorbeeld mogelijk zijn door kunstenaars/ontwerpers met affiniteit met belettering, een plan te laten maken voor gevelopschriften in de Chassébuurt. Dat kan variëren van voorstellen voor nieuwe huisnummers tot het bevorderen van de kwaliteit van de belettering van bedrijven op gevels en winkelruiten. (Gedacht kan worden aan een project waarbij winkeliers subsidie krijgen voor opdrachten aan de ‘buurtontwerpers’.) Waarbij met name ook ontwikkelingen rond de bouw van de moskee en de omliggende voorzieningen betrokken moeten worden, omdat in een vroeg stadium mogelijkheden liggen om richting te geven aan deze vormgevings-aspecten.

AANBEVELING

- *Huidige cultuurbevorderende activiteiten voortzetten, maar in versterkte mate in relatie tot gebiedseigen mogelijkheden.*
- *Blijvend actief bevorderen van een voorraad ateliers/studio's, maar met versterkte differentiatie waarbij vooral ook gedacht moet worden aan beginnende grafisch, industrieel, en multi-media ontwerpers.*
- *Het aanstellen van een ‘buurtontwerper’ tot het maken van een typografisch plan voor de buurt.*
- *Mogelijkheid onderzoeken van subsidies voor de plaatselijke middenstand ter bevordering van de kwaliteit van de gevelbelettering (de ontwikkeling van de middenstand rond de Aya Sofia nadrukkelijk volgen in dit verband).*

BINNENTUINEN

SITUATIE

De straten van de Chassébuurt zijn ‘stenig’. Er is weinig andere ruimte dan voor verkeer en parkeren. Binnen de huizenblokken liggen forse binnenterreinen met tuinen. Die blijven voor de buitenstaander verborgen, met uitzondering van de min of meer openbare Natuurtuin Slatuinen. Vrijwel nergens zijn duidelijke verwijzingen of openingen naar deze groene ruimten tussen de huizenblokken

Het ligt niet in de verwachting dat de binnenterreinen zullen worden ontsloten. Bewoners geven niet gemakkelijk hun privacy op. (Hoewel er, met name in Rotterdam, voorbeelden te vinden zijn waarbij bewoners die aanvankelijk zeer sceptisch stonden tegenover plannen voor het openbaar maken, achteraf zeer tevreden zijn met de feitelijke uitbreiding van ruimte en zorg voor de tuinen.) De tuinen naast Plan West (ingang aan de Van Speijkstraat) zouden bij uitstek geschikt zijn om een (beperkte) openbare functie te krijgen.

Bij verschillende partijen rees de vraag of de aanwezigheid van die binnenterreinen toch niet op één of andere manier zichtbaar gemaakt kunnen worden (zonder ze daarbij ook daadwerkelijk voor publiek open te stellen).

OVERWEGING

Het feit dat men zich nauwelijks bewust is van het bestaan van bijzondere en groene tussenruimtes in de Chassébuurt vindt niet alleen een grond in de ontoegankelijkheid, maar met name in het feit dat deze terreinen vanaf de straat verborgen blijven. Wanneer men al op de hoogte is van het bestaan blijken er naar de tuinen geen ingangen. Het lijken luchtplaatsen.

Ook wanneer de binnenterreinen niet worden opengesteld voor publiek, zouden ingangen en poorten kunnen worden benadrukt. De aanwezigheid kan naar de straat worden ‘doorgetrokken’. Toegangen kunnen, ook als deze gesloten zijn, interessante architectonische elementen vormen. Iedere tuin zou nadrukkelijk kunnen worden benoemd.

Waarmee de fysieke groene ruimte ook een mentale groene ruimte wordt, hetgeen belangrijk is in een stenige wijk die in eerste instantie niet als rijk aan groen ervaren wordt.

AANBEVELING

- De afscheidingen tussen het private en publieke domein sterk en herkenbaar vormgeven. Deze als architectonische elementen behandelen, met de door de buurt gekenmerkte eenheid.
- Poorten en toegangen naar binnenterreinen benadrukken, vormgeven, benoemen (wellicht letterlijk, door belettering boven hek of poort).
- Onderzoek naar de mogelijkheid van ‘artificiële’ inkijk, het maken van openingen, letterlijk of figuurlijk (virtueel).
- Muren/poorten/hekken (nieuw smeedwerk) ontwerpen, details, etc. In de ontwerp-filosofie van de Amsterdamse school, maar met een eigentijdse grammatica.

Poort naar binnenterrein, Van Speijkstraat

Een doorgang tussen portieken verstopt, naar binnenterrein, Van Speijkstraat

Binnentuin naast Plan West, Van Speijkstraat

‘Dog In The Backyard’, Jacobustuin, Rotterdam, 2001
Een project van Adriaan Rees waarbij hij de bewoners van een door bebouwing geheel omsloten binnentuin wist te overtuigen van het belang hun tuin open te stellen.
www.adriaanrees.nl

Harco Haagsma, titel ‘Lorre’. Vogelkooi met vogel-robot, 2004. Haagsma maakt onder andere robots die reageren op hun omgeving. Zo is van zijn hand ook een voorstel om een robot, te laten rondwandelen over een afgesloten terrein van de kernreactor te Petten. De robot zendt beeldmateriaal uit.

Herman de Vries, titel: ‘sanctuarium’
Münster Skulptur, 1997
Sanctuarium (‘heiligdom of natuurreservaat’)
Het sanctuarium van Herman de Vries is een ommuurde ruimte met in de muur kijkgaten.

 <i>Petuelpark, München (D). In de zomer van 2004 is het Petuelpark geopend. Het 900 meter lange en 60 meter brede grondoppervlak van het park overdekt voor een deel de ringweg van München.</i>	 <i>Petuelpark, München (D). Situatieschets</i>
 <i>Admiralengracht, zomer 2004</i>	 <i>Admiralengracht, 2004 Speelplaatsje aan het water</i>
 <i>Witte de Withstraat, 2004 Kinderen spelen op de stoep</i>	 <i>Speelterreintje Van Brakelstraat / Witte de Withstraat Gebiedsafbakening, territorium</i>

SPELEN

SITUATIE

De Chassébuurt is kinderrijk. Daarentegen is er in de buurt een zeer beperkte openbare ruimte beschikbaar voor activiteiten van kinderen. De gevolgen hiervan in het algemeen zijn een ieder bekend. Bestaande speelterreinen in de buurt zijn klein en omwonenden ervaren overlast. Er ontstaan conflicten.

Plan West is een goed speelterrein en jongerencentrum. Het voorziet voor een deel in de behoefte van de kinderen en de jeugd uit de buurt. Activiteiten blijven zeer gewenst. De plannen voor het nieuwe centrum kunnen daaraan bijdragen. Waarbij aangetekend moet worden dat dit het geïnstitutionaliseerde deel is, daarnaast blijft andere speelruimte in de buurt nodig. Parallel aan de opgaven de publieke en private grens te (her)definiëren en vorm te geven, ligt dit probleem van het tekort aan goede speelruimte. Bovendien geldt dat er per leeftijdsgroep nogal verschillende behoeften bestaan. Ruimte-differentiatie. Een speeltuin is niet iets voor de wat oudere jeugd. Bij gebrek aan beter gaat deze er desondanks rondhangen, met alle gevolgen van dien. De vraag die opbouwwerkers en de wijkagent stellen is of voor die behoeften niet meer ruimte kan worden gevonden, innovatief.

OVERWEGING

De Chassébuurt is een woonwijk. Het streven naar speelruimte in de openbare ruimte zou prioriteit moeten krijgen.

Keuzevoorbeeld: de Witte de Withstraat wordt als verkeersader benadrukt. Daarbij wordt dit gebied als speelruimte afgeschreven. Scherpe keuzes.

Vervolgens kan men bepalen dat de randen van de wijk, Admiralengracht en Baarsjesweg, verkeers-luw worden. Met name de Admiralengracht leent zich prima om een groot gebaar te maken. De kade en het aanliggend trottoir kunnen worden omgevormd tot één langgerekt park of speelveld. Waarmee de kleine speelplaatsjes (zoals dat in de Van Brakelstraat) kunnen verdwijnen. Functies en karakter worden binnen de wijk versterkt. Minder menging van functies. Wanneer de Admiralengracht in het geheel, met een nadrukkelijk recreatief/park-karakter wordt uitgevoerd (wellicht doorgezet in de Orteliusbuurt als een 'wildgang' voor kinderen naar het Erasmuspark) ontstaat er een krachtige beeldbepalende structuur, toegevoegd aan de openbare ruimte van De Baarsjes. Ook kan gedacht worden aan een pendeldienst over water naar parken in de buurt.

AANBEVELING

- *Wat het spelen betreft, ruimte voor de jeugd, radicale keuzes maken.*
- *Witte de Withstraat benadrukken als verkeersader (daarmee ook: verwijderen van de betonnen plantenbakken).*
- *Admiralengracht over volle lengte tot park maken.*
- *Baarsjesweg verkeers-luw, nadruk op wandelen (flaneren), fietsen.*
- *Kleine speelplaatsjes opheffen.*

CULTUUR STADSWACHT

SITUATIE

In veel van bovengenoemde beschrijvingen en aanbevelingen komt naar voren dat de buurt gebaat zou zijn bij een gecoördineerde aanpak; de samenhang, realisatie en het behoud. We zouden hier willen spreken van een vorm van ‘regie’. Eén iemand zou het overzicht moeten hebben over alle uitgevoerde en nog uit te voeren projecten, in zekere zin de ‘visuele’ controle. Bij de besprekingen van de herdenkingsmonumenten is de noodzaak hiervan duidelijk vastgesteld. Een ‘culturele stadswacht’ zou deze regie kunnen voeren. Het profiel van een dergelijke stadswacht moet in de praktijk worden uitgewerkt maar zou in beginsel moeten voldoen aan een aantal belangrijke criteria, zoals het wonen in of nabij de Chassébuurt en kennis van ontwikkelingen in de beeldende kunst en architectuur. En uiteraard een zekere sociale vaardigheid. (De stadswacht cultuur werkt een vastgesteld aantal dagen per maand (in eerste instantie denken we aan één à twee dagen) maar tijdens lopende projecten moet een verder beroep op de stadswacht gedaan kunnen worden. Ook staat het de stadswacht cultuur nadrukkelijk vrij eigen voorstellen te doen. (Veldwerk denkt in principe aan een kunstenaar of kunst- of architectuurhistoricus.)

OVERWEGING

De taken van de stadswacht cultuur zijn in eerste instantie het toezien op het onderhoud en beheer van monumenten en kunstwerken en bijzondere architectonische of historische aspecten of locaties in de buurt. En het signaleren en melden van alle daaraan gerelateerde zaken waarbij actie zou moeten worden ondernomen. Daarnaast kan de stadswacht betrokken worden bij het (laten) vormgeven of visualiseren van projecten die gerealiseerd zullen worden. Ook het in kaart (laten) brengen van de buurt zou tot de taken van de stadswacht kunnen behoren. Ieder jaar doet de stadswacht verslag van de bevindingen.

AANBEVELING

- Opstellen van een voorlopig profiel stadswacht cultuur.
- Het aanstellen van een stadswacht cultuur voor de Chassébuurt.

Tuinhekken op het binnenterrein van Keerweer

Zij-ingang van de Chassékerk, beklad door krakers, september 2004

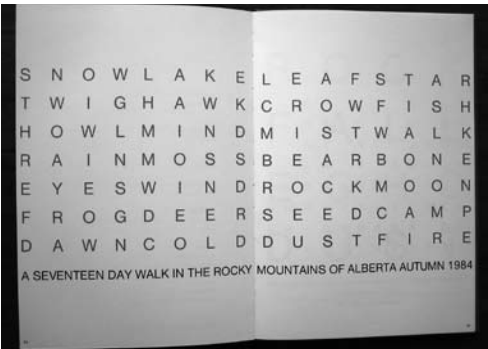
Inrichting van het trottoir in de Witte de Withstraat

Brievenbussen die qua maat en plaatsing niets te maken hebben met de bestaande architectuur

Kantoor Ymere Witte de Withstraat, gevelaanpassing is knoeiwerk

Aantekeningen bij wandelingen die de kunstenaar maakte. Uit: 'One Hundred Walks', Hamish Fulton, Haags Gemeente Museum 1991

DOCUMENTATIECENTRUM TURKSE, MAROKKAANSE EN ARABISCHE CULTUUR

SITUATIE

DIFFERENTIATIE EN IDENTITEIT

Gedurende ons onderzoek is er een sterke differentiatie ontstaan van het beeld van de allochtone cultuur. (Waarmee hier in eerste instantie – omdat het de grootste culturele groepen in de Chassébuurt betreft – de Marokkaanse, de Turkse en de Arabische cultuur wordt bedoeld.) En hoewel er sprake is van een gemeenschappelijke religie, de islam, is deze niet steeds bepalend voor de cultuur in het algemeen.

Zo was het bij aanvang niet duidelijk dat een moskee met een Turks bestuur feitelijk niet bezocht wordt door belijdende moslims met een Marokkaanse achtergrond. En omgekeerd geldt hetzelfde. Bovendien heeft de Marokkaanse gemeenschap in Nederland voor meer dan tachtig procent een Berber-achtergrond, die geheel anders is dan wat men over het algemeen beschouwt als een Arabische achtergrond.

Deze differentiatie is van groot belang voor de allochtone gemeenschap zelf – cultureel bewustzijn kan direct gekoppeld worden aan het ervaren van een identiteit – maar is net zo zeer van belang voor de autochtone gemeenschap. Kennis draagt tenslotte bij aan inzicht en begrip, en aan alles wat daaruit volgt.

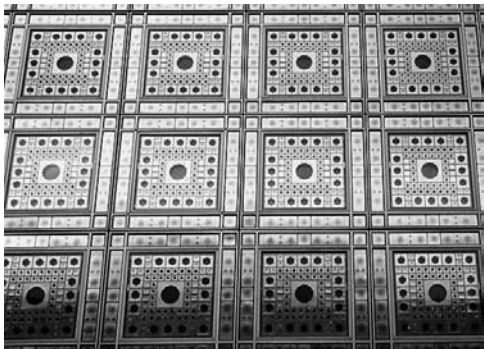
Groot was derhalve onze verbazing om vast te moeten stellen dat er in Nederland ni een documentatiecentrum te vinden is dat specifiek gericht is op bijvoorbeeld de cultuur van de Berbers. Hoewel er van tijd tot tijd tentoonstellingen zijn in bestaande musea die ingaan op de culturele aspecten van Marokko – op dit moment, januari 2005, is er een grote tentoonstelling in de Nieuwe Kerk te Amsterdam over de Imazighen (Berbers) – of Turkije of meer algemeen de Arabische wereld, is het ontbreken van een permanent documentatiecentrum heel opmerkelijk.

VOORBEELD

In Parijs staat aan de oevers van de Seine, op een steenworp afstand van de Notre Dame een schitterend eigentijds gebouw (architect: Jean Nouvel). Het gaat om het Institut du Monde Arabe (Instituut voor de Arabische wereld). Opgericht en gefinancierd door de Franse overheid en talloze landen uit de Arabische wereld, waaronder Marokko. De immense bibliotheek is gratis te bezoeken, evenals de meeste tentoonstellingen, er wordt wetenschappelijk onderzoek gedaan, de uitwisseling van wetenschap en techniek zijn speerpunten van beleid en er is een uitgebreide winkel met literatuur, aardewerk, textiel en talloze andere producten uit de verschillende landen. Frankrijk geeft in die zin een prachtig voorbeeld.

Institut du Monde Arabe, Parijs
Architect: Jean Nouvel, 1987
Documentatiecentrum voor de Arabische Culturen
Bibliotheek, infomatie- en kenniscentrum.
www.imarabe.org

Institut du Monde Arabe, Parijs, deel van de gevel.
De ramen van het gebouw bestaan uit diafragma's die openen en sluiten (tevens klimaatbeheersing van het gebouw).

InfoArcadia, 1961-1991
Het levenswerk van de kunstenaar- archivaris
Tjebbe van Tijen (1944) is een doorlopend onderzoek naar documentatie-methoden, en het ontstaan van het (collective) geheugen.

Ansichtkaart Marokko

soepterrine 'Jobbana' Fès, (Berber)
Marokko, eind 19e eeuw aardewerk

Perkament Koefisch maghribi-schrift Marokko,
begin 3e eeuw H/begin 10e eeuw

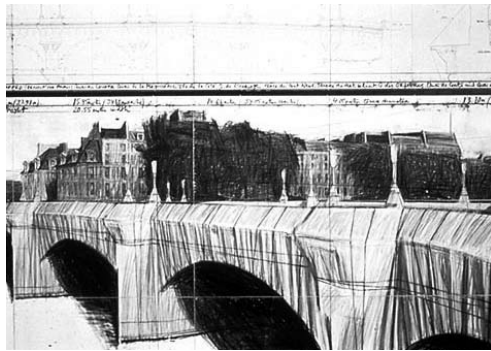
OVERWEGING

Door het feit dat er in de Baarsjes een moskee van formaat gebouwd wordt, en dat een fors deel van de bevolking een Turkse of Noord-Afrikaanse achtergrond heeft, lijkt dit stadsdeel een natuurlijk basis te kunnen zijn voor een dergelijk instituut. Het documentatiecentrum dat, anders dan het Franse voorbeeld een ‘Nederlandse maat’ zal krijgen, moet plaats gaan bieden aan minimaal drie separate afdelingen: een Turkse, een Marokkaanse (Berber-) en een algemeen Arabische afdeling.

AANBEVELING

- *Verder onderzoek doen naar de mogelijkheid van huisvesting en financiering van een documentatiecentrum Turkse, Marokkaanse en Arabische Cultuur.*

ANDERE REFERENTIES

Christo & Jeanne-Claude, 'De Pont Neuf' Paris 1985'. Het inpakken van de Pont Neuf door Christo is een beroemd voorbeeld van hoe de kunst door een tijdelijke ingreep het object (en omgeving) opnieuw een lading kan geven. De toen bijna vergeten brug wordt nu opnieuw als bijzonder ervaren.

Yemeniciler Caddesi No. 66. Installatie voor de 8e Biennale van Istanbul, 2003. Doris Salcedo (Colombia 1958)

Zeger Reijers, 'Concrete Concrete' 1998
Beeldhouwwerk voor gemeente Barendrecht
Groepstentoonstelling over stedelijke groei
De deelnemende kunstenaars werden op voorhand gewaarschuwd voor 'hangjongeren' in het park. "Ik heb ze vaak incognito ontmoet; het slopen werd goedgekeurd door hun ouders, werd verteld, want die vonden het ook leuk." Zeger Reijers' werk, een vulkaanvorm in beton gegoten met daarin conserveblikjes, was een uitdaging voor vandalisme. Niet kapot te krijgen, of toch. Het werk is in luttele weken totaal gesloopt. Andere fragiele kunstwerken in de omgeving werden volledig met rust gelaten. De fascinerende en omgekeerde reactie.

Ida van der Lee, titel: 'Was-goed,-is-goed' Vrolikstraat Amsterdam, 1999. "Maar wat als je na veertien jaar nog steeds je burens niet kent en als de Vrolikstraat alleen maar geassocieerd wordt met grijs en somber. In september 1999 heb ik samen met de bewoners het kunstproject 'Was-goed, Is-goed' gerealiseerd, wat inhield dat de straat werd volgehouden met wasgoed. Dit gezamenlijke kunstwerk moest uitdrukking geven aan het feit dat het met de straat weer goed gaat. De straat is opgeknapt op initiatief van een bewonersgroep, die sinds de moord op een Turks meisje werd opgericht. Voor de herprofilering van de straat werden gekleurde stenen gebruikt, rond de bomen zijn tuintjes gemaakt die bewoners kunnen bewerken en er zijn speelplekken ingericht." www.denieuwe.nl/expositie/arti/artikelen/2001-9.html

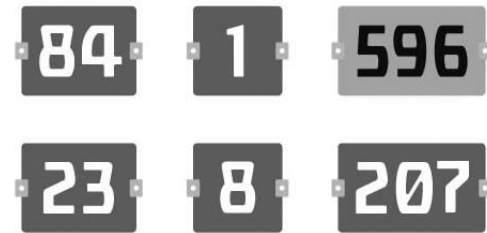
Florentijn Hofman, titel: 'Beukelsblauw' 2004, Beukelsdijk 21-39, Rotterdam. "Deelgemeente Delfshaven zocht naar een plan voor een blok slooppanden. Door de ingreep op dit blok, gebouwd in het begin van de 20e eeuw, gaan mensen opnieuw kijken naar wat er was en is, en misschien denken over wat er gaat komen." Florentijn Hofman heeft momenteel een voorstel lopen de straatstenen in de Witte de Withstraat te Rotterdam te vervangen voor witte straatstenen, zodat er een witte weg ontstaat. www.florentijnhofman.nl

Harmen de Hoop, titel: 'Spelend kind', Rotterdam, 2001. Voorstel voor een permanent kunstwerk in de openbare ruimte.

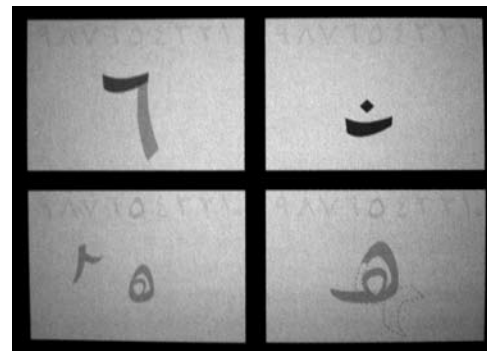
*Machineslootbrug over de Admiralengracht
Typograaf Piet Schreuders. Een voorbeeld van in de
architectuur opgenomen belettering*

*Ontwerp straatnaambordjes en nummers voor
Yburg, Amsterdam. René Knip, 2002
www.atelierreneknip.nl*

*'Xenon on Balti Centre'. Galeshead, Engeland.
Jenny Holzer, 2000*

*Al-Moharraf (animatie-frames). Arabisch typografie
is sterk in ontwikkeling. De kalligrafie maakt
een bloei door, en presenteert zich als moderne
kunstvorm.*

*Jan Rothuizen en Geerten Verheus, 'Sarah, Mohamed,
Anna, Jesse, Yasmine, Max...' 2003. Reinwardtstraat,
Watergraafsmeer. In de straat zijn de veertig
populairste kindernamen uit 2002 op de gevel
geplaatst. De namen weerspiegelen de gemêleerde
bevolkingsopbouw.*

'Naar Zee', Rotterdam. John Körmeling, 2002

COLOFON

De culturele analyse 'De Chassébuurt in Volumes' is ontstaan in opdracht van Stadsdeel De Baarsjes en Het Amsterdams Fonds voor de Kunst.

Deze appendix beschrijft de overwegingen en aanbevelingen die als conclusies kunnen worden gelezen van de Volumes 1 t/m 4. Volume 1, 2 en 3 zijn samengesteld door Atelier Veldwerk.

De informatie in volume 1 is uit heel diverse bron, waaronder het archief van Stadsdeel De Baarsjes, Het Amsterdams Gemeente-archief, kranten en tijdschriften en het internet. Voor zover mogelijk is bronvermelding toegepast.

Alle foto's en teksten in volume 2 en 3 zijn van Atelier Veldwerk.

De dvd van volume 4 is gemaakt door Ahmed Aynan © 2005

Het grafisch ontwerp van de volumes en appendix is verzorgd door *Annelys de Vet, i.s.m. Maaike Molenkamp en Myrthe Veeneman*

Gebruikte letter: *Capitolium, Humanist*

Dank aan: *Don de Jong (wijkagent), Fatih Dag (voorzitter bestuur Aya Sofia), Bestuur Westermoskee (Aya Sofia), Haci Karacaer (directeur Milli Görus), Karel Rijks (bewoner Chassébuurt), Pastoor Dekker (Chassékerk), Mederwerkers stadsdeeltkantoor De Baarsjes, Tanja Karreman*

Speciale dank aan: *Ahmed Aynan*

Atelier Veldwerk
Rudy J. Luijters / Onno Dirker
© 2005